

L'ABREUJAMENT ITALIA DEL VIATGE ARTÍSTIC I ARQUEOLÒGIC D'ANTONI PONÇ

La renovació cultural de Catalunya i de València a mitjan segle XVIII se'ns presenta com una projecció extrapersonal dels dos polígrafs caps d'escola: Finestres i Mayans. Talment com ells s'interessaren per tots els aspectes de la cultura neoclàssica setcentista, llurs deïxebles fan possible una restauració total de la cultura d'ambdues terres, amb interessantíssims ressons i lligams també amb el regne de Mallorca.

Aquest plurifacetisme, tan propi del segle XVIII, es troba principalment en els jesuïtes catalans i valencians, de primer a l'entorn de Cervera i de València, més tard exiliats per tot Itàlia. Allà l'arqueologia i la història de les arts plàstiques comptaren un representant principal de cascuna de les nostres terres: el mallorquí Ramon Diosdado Caballero publicà l'any 1796 a l'«Antologia romana» i al «Giornale letterario di Napoli» unes ben documentades *Osservazioni sulla patria del pittore Giuseppe di Ribera detto lo Spagnoletto*, provant-ne la naixença a Xàtiva i no pas a Itàlia com pretenia l'ex-jesuïta Luigi Lanzi; el català Joan Francesc de Masdeu, «noble barcelonès», donava una primera síntesi de tota l'arqueologia hispànica en la seva *Storia* monumental i inacabada; el valencià Antoni Conca escriví un assaig geogràfic i artístic de tot Espanya, basat en el *Viage* del seu conterrani Antoni Ponç, amb el títol tan arcàdic de *Descrizione odeporica della Spagna in cui specialmente si dà notizia delle cose spettanti le belle arti degne dell'attenzione del curioso viaggiatore*: el mot «odepòrica» (de ὀδ:πορέω, 'viatjar') volia dir que la descripció es feia en forma de viatge.

Antoni Conca i Alcaraz, nat a Ontinyent el 16 de juny de 1746, havia entrat jovefíssim al noviciat de Tarragona de la Companyia de Jesús el 18 d'octubre de 1760, set anys només abans de l'expulsió decretada per Carles III. Però aquest breu període i els sis anys més passats a

Còrsega i Ferrara fins que el 1773 el papa Climent XIV extingí canònicament la Companyia, foren prou per a deixar-li l'encuny característic de tota aquella generació que sabé aplegar i agermanar com cap altra un esperit religiós conscient i infrangible amb la inquietud intel·lectual més viva i més al dia, pròpia d'aquella època de transició política i cultural.

Antoni Conca acabà els estudis teològics i fou ordenat de sacerdot ja a l'exili. Extingida pel Sant Pare la Companyia de Jesús, restà a Ferrara, com la major part dels jesuïtes de la Corona d'Aragó, fins que les tropes napoleòniques l'en feren sortir pel març de 1798.¹ Com molts d'altres, trobà llavors aixopluc a la república de Gènova. Restaurada la Companyia per Pius VII el 1814, i admesa a Espanya per Ferran VII, tornà immediatament a cercar un redós per a la vellesa en la seva doble pàtria: l'espiritual — l'orde religiós al qual s'havia lliurat als catorze anys i per amor al qual havia hagut de patir tantes privacions i exilis — i la terrena, València. Nomenat rector del famós Seminari de nobles d'aquesta ciutat el 1816, el 16 de febrer de l'any següent hi féu la professió solemne de quatre vots que l'extinció de 1773 li havia impedit d'emetre al temps degut. L'any 1820, pocs mesos abans de la dissolució de la Companyia de Jesús pel decret signat per Ferran VII el 1.º de setembre de 1820 en començar el trienni liberal, hi acabà el pare Antoni Conca la seva vida transitòria, iniciada a Ontinyent feia gairebé setanta-quatre anys.²

Des de Ferrara havia intervingut en la qüestió arabista suscitada pel seu conterrani Joan Andrés. Contradit aquest pel jesuïta navarrès Francisco Xavier de Idiáquez,³ que negava que les primeres institucions d'ensenyança pública haguessin estat fundades a Espanya pels àrabs, sortí Conca en defensa del seu amic valencià amb una carta de 18 de maig 1789 adreçada a Carles Andrés; malauradament aquesta lletra és perduda,⁴ però la notícia basta per a entrelligar el nom d'Antoni Conca amb la història de l'arabisme hispànic, que té una branca del més alt interès en un estol d'ex-jesuïtes de València i Catalunya — Joan Andrés,

1. Lletre de Conca a Gian Giorgio Handwerk, de Ferrara, 12 març 1798: Biblioteca estense de Mòdena, autografoteca Càmpori.

2. L. FRÍAS, *Hist. de la C. de J. en su asistencia moderna de España*, I (Madrid 1923), 239.

3. Loyola-Oña, Arxiu de la prov. de Castella de la C. de J., ms.

4. La coneixem a través de R. DIOSDADO CABALLERO, *Bibliothecae scriptorum S. I. supplementa*, I (Roma 1814), 119; d'ell prenen la notícia SOMMERVOGEL, II, 1365, i URIARTE-LECINA, II, 276.

el nostre Conca, Joaquim Pla — que relacionaven la cultura aràbiga amb les literatures provençal i catalana, mentre s'alçava l'oposició de part d'alguns italians i dels exiliats provinents d'altres regions espanyoles : Idiáquez i Arteaga,⁵ per exemple. És aquest un punt que demana un particular estudi monogràfic, que penso fer en el seu temps, volent Déu.

Deixant de banda aquesta dissertació manuscrita en forma de lletra a Carles Andrés, i tot un munt d'articles i recensions dispersos en un gran nombre de revistes italianes de l'època, coneixem tres obres impreses d'Antoni Conca, totes tres traduïdes de l'espanyol : el *Discorso sopra il fomento dell'industria popolare*, del comte de Campomanes, publicat a Venècia el 1787 ; la *Descrizione odepórica*, que estudiaré tot d'una amb certa amplitud ; i els *Elogi storici del cardinale don Francesco Ximénez de Cisneros e del conte di Campomanes*, pronunciat a l'Acadèmia de la Història, de Madrid, per don Vicente González Arnao, i estampats en versió italiana a Gènova l'any 1805, quan Conca hi residia. Certament que no és una bibliografia molt abundosa per a tants anys d'exili inactiu, però la seva salut poc robusta, a què tantes vegades alludeix ell mateix en l'epistolari, n'és una explicació prou convincent.

A les darreries del regnat de Carles III i els primers anys de Carles IV era el comte don Pedro Rodríguez de Campomanes un dels homes més prepotents, fiscal del regne i president del Consell de Castella des del 1783. Doncs amb ell es relacionen les tres publicacions d'Antoni Conca, puix Campomanes era també el corresponent a qui enviava En Ponç la relació del seu viatge. Bon punt sortí a llum l'any 1787 aquell *Discorso sopra il fomento dell'industria popolare*, el traductor sollicità del govern espanyol la concessió de pensió doble ; ben informada a Roma la seva sollicitud per don José Nicolás de Azara, li fou atorgada per Floridablanca el 13 de maig de 1788,⁶ al mateix temps

5. Vegeu el meu vol. *Esteban de Arteaga* (Madrid 1944), pp. CIII-CVI.

6. Floridablanca escrivia des del Pardo a Azara, el 22 gener 1788 : «Deseando el rey saber el mérito que tiene y concepto que merece por su literatura el ex jesuíta D. Antonio Conca, residente en Ferrara, que ha traducido al italiano y publicado el *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, escrito por el conde de Campomanes, con una prefación suya, lo participo a V. S. de su r. o. para su inteligencia y cumplimiento» (Arxiu de l'Ambaixada espanyola a Roma, llig. 237, f. 47). La concessió fa així : «Enterado el rey de lo que V. S. informa con fecha de 16 del pasado a favor de los ex-jesuitas D. Pedro Montengón y D. Antonio Conca, residentes en Ferrara, ha venido S. M. en concederles pensión doble... Lo que de su r. o. participo a V. S. ... Aranjuez, 13 de maio de 1788. El conde de Floridablanca. — Sr. D. Joseph Nicolás de Azara» (ib., f. 68). Sobre les relacions d'Azara amb els jesuïtes exiliats, vegeu l'obra recent de C. E. CORONA BARATECH, *José Nicolás de Azara* (Saragossa 1948).

que era també concedida al seu antic company Pere Montengon, el qual llavors havia ja publicat a Ferrara els seus tres llibres d'*Odas de Filòpatro*, i a Madrid *El Antenor* i l'*Eusebio*. Tot d'una es posà En Conca a l'abreujament italià d'Antoni Ponç, i allà pogué tenir ocasió de palesar el seu agraïment i la seva reconeixença a Campomanes i a Moñino; però com que la impressió s'anà ajornant més del que hom es pensava, s'esdevingué la dimissió del president del Consell de Castella l'any 1791, i la substitució de Floridablanca el febrer del 1792 pel comte d'Aranda, substituït a l'ambaixada de París pel comte de Fernán-Núñez.⁷ Aquests fets mogueren Antoni Conca a demanar a l'impressor Bodoni de Parma que li restituís el manuscrit del primer volum :

«Le nuove circostanze del ministero di Spagna», li escrivia el 14 de maig de 1792, «mi obbligano a far de' cambiamenti e delle aggiunte, e forse ad aver altre mire ed a prendere molto diverse determinazioni. Quindi, se il degnissimo P. Gualengo⁸ le chiedesse l'esemplare dell'opera, non dovrà dispiacergli di consegnarglielo, acciocchè ancor io pensi a quel che conviene di fare e per mio onore e per mio interesse.»⁹

Tot amb tot l'ex-jesuïta valencià demostrà la seva noble reconeixença traduint en 1805, com hem dit, el discurs necrològic que González Arnao dedicà a Campomanes — mort dos anys abans — en pública sessió de l'Acadèmia de la Història.

Estudiem ja amb més cura i detenció la *Descrizione odeporica della Spagna*: la seva elaboració i el seu contingut.

Com que gairebé tots els jesuïtes catalans i valencians s'havien endut a Itàlia una vivíssima inquietud cultural tota característica, no res-

7. Veg. J. M. MARCH, *El restaurador de la C. de J. beato José Pignatelli y su tiempo*, II (Barcelona 1936), 92.

8. El nom d'aquest pare teatí surt més d'una vegada en la correspondència d'A. Conca. El P. Alfonso M. Gualengo, nat a Ferrara el 1738, entrà en l'ordre dels clergues regulars a la seva ciutat nadiua i professà a Venècia l'11 novembre 1754. En el capítol general de 1789 fou elegit ordinari del monestir de la Santissima Concezione de Parma, i el 12 de maig de 1792, preposít de Santa Cristina a la mateixa ciutat. Elegit preposít general per Pius VII el 1804, fou reelegit més tard pel Capítol general de l'orde. Morí el 26 maig 1828, dilluns de Pentecostès, a Roma, essent primer consultor. Notícies amablement comunicades pel P. Francesc Andreu, C. R., segons les fonts següents de l'arxiu general dels teatins: *Nomi e cognomi dei padri e fratelli della Congr. dei Chierici Reg.* (Roma 1777), 10, 115; L. GUARINI, *Catalogo dei generali dell'ordine teatino*, ms., p. 50; *Acta Capitulorum generalium*, VI; circular necrològica impresa, del 27 maig 1828; *Libro della Consulta dall'anno 1800 al 1823*, pàg. A; *Libro in cui si notano tutti i padri e fratelli defunti... ad annum 1828*.

9. Biblioteca palatina de Parma, carteggio Bodoni.

taven mai inactius. Antoni Conca, malgrat la seva posició econòmica prou millorada per la doble pensió reial i malgrat la seva escassa salut, cercà de seguida un treball més fatigós en la versió abreujada del Viatge artístic i arqueològic del clergue valencià Antoni Ponç — *Ponz* signava ell, castellanitzant el llinatge —, natural de Betxí, prop de Segorb.

Ès ben interessant de remarcar aquesta predilecció valenciana pels viatges erudits. De tota la immensa literatura viatgera sobre Espanya a les darreries del segle XVIII i primeries del XIX, minuciosament recollida per Arturo Farinelli,¹⁰ gairebé els únics llibres que encara resten vius i de consultació imprescindible pels historiadors són el *Viage literario a las iglesias de España* de l'ex-dominicà setabenc pare Jaume Villanueva, i el *Viage de España, en que se da noticia de las cosas más apreciables y dignas de saberse que hay en ella*, viatge realitzat per Antoni Ponç per encàrrec del fiscal Campomanes a fi de fer-se càrrec de les obres d'art deixades pels expulsats jesuïtes en llurs temples i collegis, però ben tost ampliat per l'insigne arqueòleg fins a donar la primera visió total de l'art hispànic que mai hagi estat feta. També en llur forçat exili són dos valencians els qui es deixen abellir per semblant gènere literari: Joan Andrés, en les seves tan fines i neoclàssiques *Cartas familiares*¹¹ va comunicant al seu germà Carles les més interessants notícies artístiques i culturals d'Itàlia per a fer conèixer més a Espanya les belleses, els monuments i la literatura de la seva segona pàtria; Antoni Conca, per contra, vol divulgar entre els italians les poc conegudes riqueses de l'art hispànic.

Si una certa predilecció pels estudis artístics, el tractar-se de l'obra d'un conterrani, i d'un viatge iniciat amb ocasió de l'expulsió de la Companyia, podien fer la tasca agradosa a l'ex-jesuïta d'Ontinyent, no fou cap d'aquests el motiu immediat de la seva empresa, sinó la suggerència dels marquesos de Llano llavors que residien a Parma essent ell primer ministre del duc Ferran de Borbó, nét de Felip V i d'Isabel Farnese. Així ho diu el mateix Conca el 6 de febrer de 1792, incitant Bodoni a començar-ne prest la impressió «per secondare le mire degli eccellentissimi signori marchesi di Llano, che, animati da laudevollissimo zelo patriottico, desiderano la pronta stampa dell'opera, da me

10. A. FARINELLI, *Viajes por España y Portugal...*, II (Roma 1942), 203 ss., III (1944) 5 ss.; la referència a Conca a II, 379.

11. *Cartas familiares del abate D. Juan Andrés a su hermano D. Carlos, dándole noticia del viaje que hizo a varias ciudades de Italia...*, I-V (Madrid 1785-93).

intrapresa per loro suggerimento». ¹² Però el marquès, traslladat ja a Viena com a ambaixador del rei catòlic a la cort imperial, precisava a Bodoni que l'arranjament italià havia estat fet «par comission de ma femme», ¹³ talment com repeteix Antoni Conca en la seva dedicatòria a doña Isabel de Parreño, Arce y Alarcón, marquesa de Llano, en dir que l'obra «doveva uscir alla luce portando in fronte il chiaro vostro nome, quando altro titolo non avesse che quello di essere stata da voi ideata, promossa, incoraggita e protetta».

Efectivament, si no hagués estat per l'amistat de la marquesa i de l'abate Giulio Perini, secretari de la Reial Acadèmia de Florència, Conca no hauria mai vist realitzats els dos ideals de tots els escriptors de la Itàlia setcentista : publicar l'obra cabdal en la règia impremta de Parma, dirigida per Giambattista Bodoni, i figurar-hi com a membre d'alguna famosa reial o imperial acadèmia.

Ja en la seva primera publicació, el discurs de Campomanes, s'anomenava «accademico georgofilo fiorentino». Lloat per Giulio Perini, li escriu el 16 de setembre del mateix any 1787 :

«Troppo favorevole è il vostro giudizio rapporto al mio scrivere, parlando in generale, ma molto giusto qualora detagliate ciò che mi manca. La mia salute è debole assai, nè sento forze in me da intraprendere cose di fantasia, per le quali si vuole un certo fuoco e una certa vivacità che animi la penna, onde riscaldato il lettore prenda interesse e diletto in ciò che legge. Io scrivo per puro divertimento o, per dir meglio, per iscansare l'ozio ; quindi cerco argomenti che mi tengano occupato senza punto affaticarmi, e lascio ad altri e d'ingegno più felice e di salute più robusta la trattazione di quelle materie che richiedono maggior fondo di dottrina e di sapere che il mio.» ¹⁴

Quan tenia ja molt avançat el primer volum de la seva *Descrizione odepòrica*, envia a Perini el 23 d'agost de 1790 els quaderns del viatge de Baiona a Madrid i Toledo perquè els hi revissi, i li afegeix com qui no diu res : «Se credete che possano un tempo comparire innanzi a codesti rispettabili censori, additatemene la via : mi metto nelle vostre mani.» ¹⁵ Perini recollí la indirecta, presentà el manuscrit als membres de la Reial Acadèmia de Florència, i Conca pogué firmar-se ja en la portada del primer volum : «socio delle Reali Accademie Fiorentina e de' Georgofili».

12. Biblioteca palatina de Parma, carteggio Bodoni.

13. Marquès de Llano a Bodoni, Viena 12 maig 1791 : ib.

14. Biblioteca estense de Mòdena, autografoteca Campori.

15. *Ibid.*

Més difícil li va ésser de posar en moviment per a ell els cèlebres tipus bodonians. Hauria pogut allegar que des del 1785 tenia cura a Ferrara de les subscripcions a la monumental obra de Joan Andrés *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura*, impresa en aquella Reale Stamperia ;¹⁶ però més s'estimà que ho demanés el mateix marquès de Llano. Bon punt Bodoni, pel maig de 1791, rebé la lletra de l'ex primer ministre del duc, ara ambaixador espanyol a Viena, en què li ho proposava, dient-li que l'obra cabria en dos volums en octau,¹⁷ s'apressà a oferir-se com a impressor i editor alhora.¹⁸ Amb tan bella esperança Conca s'entrevistà — sembla — a Parma amb Bodoni i amb el seu administrador, Gian Giorgio Handwerk, pel mes d'octubre, i en rebé la promesa que pel febrer s'hi posarien i que ben prest quedaria enllestit el primer volum.¹⁹ Mentrestant el mateix Antoni Ponç havia corregit a Madrid els primers fragments de l'obra,²⁰ i el dia 2 de gener de 1792 Conca podia trametre a Bodoni, per mitjà del P. Gualengo, teatí de Ferrara, el tom primer manuscrit, a punt de lliurar al caixista ; s'oferia a corregir-ne les proves, «onde possa riuscire più corretta la stampa», i feia grans pronòstics optimistes : «Alcuni amici mi assicurano che l'opera incontrerà nella Spagna e che molti ne saranno colà i compratori. Io ho scritto a due o tre città e ne attendo la risposta. Mi fo a sperare io solo esitarne da 200 copie per lo meno».²¹

Il·lusions de l'autor, que l'editor no sol mai compartir, i menys encara l'administrador o ecònom : ara Handwerk demanava dos-cents cinquanta subscriptors a tota l'obra abans de posar-s'hi. Per a obtenir-los redactà Antoni Conca un prospecte — «manifesto» en deien llavors a Itàlia —, i demanava a Bodoni, en enviar-l'hi, que en trametés exemplars a ell, al marquès de Llano i a Joan Andrés.²² Però a Parma no tenien mai pressa, i menys ara. Per això Llano aprofità l'avinentesa de felicitar Giambattista Bodoni per l'Horaci que acabava d'estampar a cura d'Azara, Arteaga, Fea i Visconti — «je crois», li deia, «que

16. Conca a Gian Giorgio Handwerk, 9 setembre i 9 desembre 1785 i 27 agost 1787 : *ibid.*

17. Marquès de Llano a Bodoni, Viena 12 maig 1791 : Biblioteca palatina de Parma, carteggio Bodoni.

18. Llano a Bodoni, Viena 4 juliol 1791 : *ib.*

19. Conca a Handwerk, Ferrara 29 octubre 1792 : Biblioteca estense de Mòdena, autografoteca Campori (la publiquem en el text tot d'una).

20. Conca a Giulio Perini, 23 agost 1790 : *ib.*

21. Biblioteca palatina de Parma, carteggio Bodoni.

22. Conca a Bodoni, 6 febrer 1792 : *ib.*

c'est le meilleur ouvrage qui est sorti de votre imprimerie, et même je suis d'opinion qu'il surpasse tout ce qu'on a fait dans son genre depuis des siècles» — per a demanar-li alguns exemplars del prospecte d'En Conca, i per a fer-li encara aqueix gentil oferiment: «si vous êtes embarrassé pour la vente, je m'offre à vous aider comme vous voudrez».²³

Després que En Conca demanà la restitució del manuscrit amb ocasió de la caiguda de Floridablanca, tement noves dilacions del vacil·lant impressor acudí novament a la protecció dels marquesos de Llano, els quals interessaren en l'afer el primer ministre del duc Ferran de Parma, comte Ventura.²⁴ Bodoni donà per excusa que l'administrador Handwerk no li lliurava el paper;²⁵ però Conca va comprendre que era qüestió de no desaprofitar l'oportunitat, ara que a Parma es veien apretats per tots cantons, i, anant a passar uns dies a Màntua amb el seu gran amic Joan Andrés, des d'allà envià novament a Handwerk l'original del primer tom, ja corregit.²⁶ Això era el 9 de juliol. Com que els mesos corrien i malgrat les lletres apressants de l'impacient valencià fins al mes d'octubre no havien compost més que la dedicatòria i part del pròleg, el dia 29 del susdit mes envià Conca a Handwerk un veritable ultimàtum.²⁷

El resultat fou immediat: en un afer en què tant s'interessava l'ambaixador espanyol a la cort imperial, el ministre de Parma, comte Ventura, no podia restar indiferent.²⁸ Des del novembre l'activitat de les premses bodonians foren el consol i l'alegria de l'ex-jesuïta exiliat i de la marquesa de Llano. De primer les proves eren trameses sempre a Ferrara perquè les corregís el mateix Conca;²⁹ però unes vegades per culpa del correu o de la Inquisició de Ferrara, d'altres — la major part — per l'excés d'altres feines a la impremta reial de Parma, la composició i tiratge del primer volum seguien amb tanta lentitud, que

23. Marquès de Llano a Bodoni, Viena 19 març 1792.

24. Conca a Bodoni, 4 juny 1792: Biblioteca comunale de Placència, ms. landiano 250, vol. II; i Conca a Handwerk, 5 juliol 1792: Biblioteca estense de Mòdena, autografoteca Campori.

25. Conca a Handwerk, 9 juliol 1792: ib.

26. *Ibid.*

27. Aquesta i totes les lletres de Conca a Handwerk que seguiré citant, són datades a Ferrara i es conserven a l'autografoteca Campori de la Biblioteca estense de Mòdena; endavant, doncs, només se'n precisarà la data.

28. Juliol, 27 agost i 29 octubre 1792.

29. 12 novembre i 24 desembre 1792, 28 gener, 11 febrer, 4 i 15 març i 1 abril 1793.

l'autor — ben assegurat, però, per les altes influències del mateix reial infant i del seu ministre — amenaçà el 3 de maig de 1793 que donaria els restants volums a un altre impressor de Venècia.

Llavors la impressió fou accelerada, tenint cura, però, de revisar les proves el mateix corrector de la Impremta Reial de Parma, ço que explica alguns errors tipogràfics de l'obra, sobretot en mots espanyols.³⁰ Pel juliol l'ex-jesuita començà a enviar a Handwerk l'original del segon volum, prèviament revisat a Madrid pel mateix Antoni Ponç,³¹ i pel gener de 1794, essent ja gairebé enllestits els dos primers toms amb la data de 1793, es divulgà el «manifesto» de propaganda, que En Conca procurà de difondre a Viena per mitjà de la marquesa de Llano, a Milà pels comtes Felice Adda-Salvaterra i Ercole Durini, a Florència per l'abate Giulio Perini, a Bolonya pel collegial de Sant Climent Josep Noguera, noble valencià amic de l'autor, a Placència pel capità Antonio Boccia, a Venècia per l'abate Pietro Berti, i a Màntua per Joan Andrés, que expandiria l'obra per tota la Itàlia, posada l'àrea immensa de les seves múltiples amistats: pel seu mitjà l'adquirí, per exemple, l'historiador i humanista de la llunyana Rovereto, prop de Trento, el cavaller Carlo Rosmini.

Pel que tocava als seus drets d'autor, escrivia noblement Antoni Conca a l'ecònom de Parma el 10 de febrer:

«Ella sa che io non ho mai preteso niente. Lascio dunque alla Sua generosità il mandare per me quel numero di copie che crederà opportuno. Certo e per dovere e per amicizia e per riconoscenza debbo regalare alcune copie, e non sembra giusto che l'autore le compri per questo fine. Ciò non ostante, ne sarò a Lei molto grato in qualunque maniera si regoli verso la mia persona.»

Tota la retribució foren setze exemplars, tretze a la rústega i tres relligats a la francesa;³² aquests darrers li serviren per a enviar als ministres de Madrid,³³ i encara, més endavant, féu relligar un exemplar en cartró blanc, que el ministre d'Espanya a Parma, comte de Valparaiso, trametria a la comtessa-vídua de Fernán-Núñez:³⁴ el seu marit, passant per Ferrara, havia estat molt obsequiós amb En Conca, el qual

30. 16 juny 1793; cf. 7 octubre del mateix any.

31. 1 juliol (cf. 8 juliol), 15 juliol, 12 agost, 2 setembre i 16 desembre 1793, 20 i 27 gener (cf. 16 juny 1793), 17 i 24 febrer 1794.

32. 3 març 1794.

33. 2 febrer, 3 març i 11 abril 1794, 4 i 18 gener, 15 i 22 febrer 1796.

34. 18 gener i 7 març 1796, 2 i 10 octubre 1797.

en féu grans lloances en la seva obra, en parlar de les reformes socials i agrícoles de l'aristòcrata en les seves possessions d'Andalusia.³⁵

Mentre esperava que, mort Antoni Ponç el 4 desembre 1792, el seu successor a la secretaria de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Madrid, don Isidro Bosarte, li retornés, revisat i corregit, l'original del terç volum, tota l'activitat de l'ex-jesuíta es centrà a divulgar, vendre i administrar, ben desinteressadament per cert, els dos primers toms.³⁶ El 8 de setembre començà a enviar a Parma els primers quaderns del tercer, però a mitjan any següent la impressió encara no era enllestida. Per paga la guerra entre França i Espanya l'incomunicà quasi amb Madrid. El 27 d'abril de 1795 escriví, doncs, a Handwerk :

«Ho differita la spedizione di ciò che mi restava del terzo tomo della mia opera, perchè attendeva maggiori lumi da Spagna intorno ad alcuni punti che si dovevano trattare. Le circostanze presenti della guerra hanno quasi impedita ogni comunicazione; onde io, perchè fosse all'ordine tutto il tomo dentro di questo mese, gli ho dato altro giro, riservandomi a trattare nel 4. tomo ciò che non ho potuto eseguire nel terzo. Mando dunque per tanto a Lei il seguito del terzo tomo, e nell'ordinario venturo le spedirò l'ultimo quinterno.»

Efectivament, el terç volum feia la descripció d'Extremadura i de gran part d'Andalusia — Jaén, Còrdova, Sevilla, Cadis, Gibraltar i Màlaga —, es a dir, tota la part estudiada prèviament per Antoni Ponç en els tres darrers toms del seu *Viatge*: XVI, XVII i XVIII. Li restà per descriure la regió sud-est de la península, tot el nord d'Espanya des de Galícia a Navarra, les Balears i les Canàries. Davant la impossibilitat, doncs, de tenir-ne bona informació, Conca deixà el viatge de Màlaga a Granada per al final del seu darrer volum, el quart, com veurem tot d'una.

Aquest terç volum, bé que dugui la data del 1795, no estigué enllestit fins al febrer de 1796. Conca havia desitjat que l'estiu anterior la marquesa de Llano se n'hagués pogut dur qualche exemplar quan s'embarcava a Gènova cap a Barcelona,³⁷ però no fou pas possible. Ara volia que hom el tingués a Espanya abans del viatge de la família reial a l'Andalusia, i, ple d'esperança, encarregava que enviessin allà de seguida vint-i-quatre exemplars dels tres toms ja estampats.³⁸

35. *Descrizione odepórica*, III, 193.

36. 24 març, 14 i 21 abril 1794, 16 i 26 gener 1795, etc.

37. 10 i 31 agost, 5 i 19 octubre 1795.

38. 15 febrer i 6 juny 1796.

L'èxit, però, de l'obra no fou tan gran com s'havien esperat l'autor i els marquesos de Llano. Mentre Antoni Conca treballava intensament en la preparació del quart i darrer volum, adreçà des de Ferrara aquesta sollicitud al polític i erudit espanyol don Eugenio de Llaguno :

«Excmo. Señor :

El sacerdote D. Antonio Conca, residente en Ferrara, con el respeto devido expone a V. E.

que, siendo el autor de los tres tomos de la *Descripción odepórica de España* etc., impresos en Parma en el idioma italiano, de que tubo el honor de presentarlos a V. E. por medio del encargado de negocios en Bolonia Sr. Josef Capelletti, se halla actualmente trabajando el quarto y último tomo de dicha obra, y con precisión, por sus circunstancias, de implorar la protección de V. E. para que, mediante los desvelos y gastos que le han ocurrido para una obra como ésta, en que ha sido su objeto principal el publicar las bellezas artísticas que hay en nuestra nación y hacerlas conocer (como también a nuestros insignes profesores) en Italia y otros países, se digne V. E. inclinar el real ánimo de S. M. a que se sirva concederle el alivio, subsidio o pensión que sea de su real agrado, a cuio efecto se dirige a la superioridad de V. E. suplicando rendidamente que por un rasgo de la ilustración y bondad con que V. E. conoce y mira a las personas que se emplean en el bien de nuestra nación y en hacer brillar las cosas apreciables de ella, se sirva tener la dignación de favorecer su reverente sollicitud, y alcançarle de la real beneficencia de S. M. la gracia referida que mejore su situación y alibie sus urgencias.

Lo que espera del buen corazón de V. E., cuia vida ruega a Dios prospere en su mayor grandeza. — *Antonio Conca.*

Ilmo. Sr. D. Eugenio de Llaguno.»³⁹

No fóra estrany que hagués estat En Joan Andrés, amic ensems de Conca i de Llaguno, qui proposés a l'exiliat jesuïta d'acudir al culte i fi polític de Carles IV a la recerca de qualque ajuda. Llaguno, el 20 de setembre de 1796 demanà informes oficials a Azara, ambaixador espanyol a Roma, el qual declarà brutalment «que el socorro le necesita, porque no vende ningún exemplar de su obra, porque nadie la lee».⁴⁰ Això era una exageració, car per la correspondència de Conca amb

39. Arxiu de l'Ambaixada espanyola a Roma, lligall 245, f. 83.

40. Així, al marge del següent document de Llaguno a Azara : «Excmo. Sr. : D. Antonio Conca, sacerdote residente en Ferrara, autor que dice ser de tres tomos de la *Descripción odepórica de España*, que ha impreso en Parma en idioma italiano, pide en el adjunto memorial que el rey se digne concederle alguna pensión o subsidio para poder concluir el quarto y último tomo de esta obra, que está trabajando. Y de orden de S. M. le remito a V. S. a fin de que informe lo que se le ofrezca y parezca, así acerca de esta sollicitud como de la obra. Dios guarde etc. San Lorenzo, 20 de setiembre de 1796. *Eugenio de Llaguno.* — Sr. D. Joseph Nicolás de Azara » : *ib.* f. 82.

Handwerk es veu ben bé que l'obra interessava i es venia,⁴¹ no certament amb la profusió que havia somniat l'autor, però sí amb la que corresponia a una obra llarga i costosa, que demanava una cultura no vulgar als llegidors.

Des de l'any anterior les circumstàncies polítiques de l'Estat Eclesiàstic i de tota la Itàlia no eren tampoc massa propícies per a la vida cultural: el 1795 Prússia i Espanya signaven la pau amb la República Francesa, contra la qual seguien combatent Austria i el papa; el 1796 Bonaparte conquista el nord d'Itàlia, Ferrara pel juny és canonjada mig dia seguit pels francesos, que finalment devallen cap a Bolonya, on el 23 firma Bonaparte un armistici amb el papa, representat llavors per Azara, ambaixador i mitjancer en nom del govern espanyol.⁴² L'11 de juliol Conca, perplex, escrivia a Handwerk: «Le attuali circostanze mi faranno forse mutare stanza e domicilio. Questa incertezza m'induce a chiederle la nota de' miei debiti per soddisfarli».⁴³ Mentrestant, però, la impressió del quart volum feia la seva via. Des de Ferrara enviava a Parma amb la possible periodicitat l'original que mancava.⁴⁴ Les escasses i levíssimes al·lusions de les seves lletres a la situació política ens el fan veure enderiat en la seva feina, deixant que en pau o en guerra seguisin els homes llur propi camí. El 17 de desembre diu solament: «Per le attuali critiche circostanze non ho spediti vari quinterni del mio 4. tomo. Gli dirigerò a Lei nel primo favorevole incontro». I el 20 de febrer de 1797: «Accludo quattro quinterni del mio ultimo tomo. Manderei anche gli ultimi manoscritti se non dovessi perfezionarli con notizie intorno a Granata, che da tanto tempo attendo da Spagna e che forse mi giungeranno con alcuni de' ritardati corrieri». Els canvis exteriors semblen, per a ell, purament anecdòtics: si abans es feia enviar les proves i els plec's tirats al «Signor Giambattista Perini, daziale al Ponte di Lagoscuro», ara diu a Handwerk que els remeti «al cittadino Giambattista Perini, per il cittadino dottor Tumiati, pubblico professore nell'Università di Ferrara».⁴⁵

La seva salut no era mai massa forta. Malgrat que el metge, en

41. Veg. nota 46 i encara 27 abril i 31 agost 1795, 20 juliol, 22 i 29 agost i 17 desembre 1796, 9 gener, 22 maig, 5 i 26 juny i 10 octubre 1797, 8 i 29 gener i 12 març 1798.

42. L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste...*, XVI, 3 (Friburg 1933), 555-98.

43. 11 juliol 1796.

44. 22 i 29 agost 1796, 20 febrer, 22 maig, 5 i 26 juny, 10, 24 i 31 juliol, 11 setembre, 10 octubre 1797.

45. 3 març 1794 i 22 maig 1797.

vista de la seva feblesa i dels dolors intestinals, volia que afluixés en el seu treball,⁴⁶ el 24 de juliol podia ja enviar la darrera part del manuscrit, que restà del tot imprès a finals d'any i sortí amb la data real de 1797.⁴⁷ El 1798 Antoni Conca, com feien tots els seus companys d'exili, abandonà Ferrara, ocupada pels francesos, i es dirigí a Gènova, sens dubte per a observar com es presentava el retorn a Espanya, concedit llavors per Carles IV. El 12 de març escrivia per darrera vegada a Handwerk :

«Per il solito canale de'pescatori manderò a Lei quattro o cinque volumi dell'opera dell'abate Andres, che qui mi restano imperfetti, attesa la morte o cangiamento di soggiorno di alcuni associati. Nel mio passaggio per costà, che sarà il 23 corrente per la mattina, darò a Lei la nota degli associati..., rinnovandoLe la mia sincera amicizia che Le professo, e la mia riconoscenza per la premura con cui ha favorito me e la stampa della mia opera.»

Vegem-ne ara, breument, el contingut.

La finalitat de l'obra resta ben explicada pel mateix autor en el pròleg : donar a conèixer «professori di merito, degni bensì di essere conosciuti», però que realment no ho són ; i alhora fer que els italians poguessin trobar «singolari opere de' primi luminari della pittura dove meno si figuravano di ritrovarle» (I, II). En altres paraules, fer saber que

«... troveranno nella Spagna molti eccellenti quadri di Raffaello, del Tiziano, del Correggio, del Durerò, del Rembrant, del Poussino, del Rubens e de' migliori maestri di tutte le scuole, molte grandiose fabbriche e bellissime statue che servir possono di nobili esemplari d'architettura e di scultura», i al mateix temps difondre la coneixença de la vera escola espanyola, «chiara ed illustre co' nomi del Murillo, del Velazquez, del Cano, del Berruguete, del Pantoja, del Carreño, del Zerezo, del Pardo e di molt'altri» (I, vi-vii).

Era això necessari en el segle XVIII perquè s'havien difós pertot les faules més pintoresques i inversemblants sobre Espanya escrites pels viatgers francesos marquès de Langle i Figaro, i pels anglesos Henry Swinburne i Edward Clarke. D'altres estrangers, tot i venir amb llurs propis prejudicis en contra, són més objectius, i Conca se n'aprofita àmpliament, sobretot dels francesos Talbot Dillon i Bourgoing — el qual

46. 5 juny 1797.

47. 10 octubre 1797.

«merita non poca lode pel quadro che in generale ci presenta della Spagna» (I, IX) —, dels anglesos William Bowles i Richard Twiss, i del monjo lombard Norberto Caimo, il *Vago italiano*, que si amb menys prejudicis,

«... più rassodato nelle massime monastiche, e con quel corredo di scelte notizie che gli proccacciò dipoi la lettura delle opere del celebre scrittore ed insiem pittore don Antonio Palomino, avesse intrapreso, e molto più nella presente assai diversa situazione di Spagna, la sua gita, io son ben persuaso che avrebbe fatto un lavoro degno di lui e de' suoi talenti» (I, X-XI).

Tota l'obra d'Antoni Conca està com a brufada d'aquests noms, o per a seguir-los, o per a impugnar-los; però ell s'apressa a afirmar ben noblement que la seva «fedele e sicura guida» ha estat constantment Antoni Ponç, del qual pot assegurar que «fra quanti celebri scrittori di viaggi sono in pregio appresso le altre nazioni, assai pochi si contano sì esatti, fedeli, istruiti nelle cose che trattano e così imparziali» (I, XIII). Això no vol pas dir que la seva *Descrizione odeporica della Spagna* en sigui un simple resum, com insinuà Menéndez y Pelayo,⁴⁸ sinó un abreuvement d'elaboració personal, en què la font principal, però no l'única, fou el *Viaje de España*, i encara distribuït amb un ordre nou i en manta ocasió completat i tot.

Fora d'aquestes fonts generals — els viatges esmentats — pogué Conca disposar a Itàlia d'altres més particulars, com són ara els italians Navagero, Vasari i Lanzi, el discurs de Jovellanos sobre Alonso Cano publicat per la Real Academia de San Fernando el 1781 (I, 100), la *Historia de Gibraltar* d'Ignacio López de Ayala, les *Conversaciones históricas malagueñas* de Cristóbal Medina Conde, les *Memorias* d'En Campmany (IV, 190), i — sense comptar la bibliografia de segona mà, coneguda a través del Ponç — el poema tan neoclàssic de *La pintura*, que l'ex-jesuïta cita amb reverència (I, 197), alhora que en procurava la difusió entre els seus amics italians: el 12 de maig de 1794 escrivia a Handwerk: «La prego di riverirmi distintamente codesto valoroso signor dottore Vincenzo Iacobacci, suo amico, e di dirgli che nell'ordinario venturo risponderò alla di lui lettera, che ricevo in questo momento, e gli manderò altresì il *Poema sulla pittura* del signor Regon (!)».⁴⁹

48. «El P. Conca, jesuïta de los expulsos, fué publicando en italiano la mayor parte del *Viaje de Ponz*, conforme se imprimía el original italiano»: *Hist. de las ideas estéticas en Esp.*, III (Madrid-Santander 1940), 562, n. 1.

49. Biblioteca estense de Mòdena, autografoteca Campori.

A través d'una obra de tants de ressons d'altri no és fàcil endevinar l'ideari estètic de l'autor, però en línies generals coincideix amb el d'Antoni Ponç :⁵⁰ certa tolerància envers l'art gòtic, incondicional admiració per a l'art clàssic, renaixentista i neoclàssic, i una incomprensió absoluta per a les formes i l'esperit barroc. Si, parlant de Calataiub, lloa Baltasar Gracián en el tom IV — «i cui scritti, pieni di una sublime e astratta politica, si son resi familiari alla Francia colle traduzioni del Courbeville, all'Italia con quella del Tosquez» — és perquè els conceptistes no ferien tant el «bon gust» neoclàssic, i... perquè era jesuïta, naturalment. Però en parlar Conca pel seu compte es veu que encara era més estret que En Ponç en la valoració de l'art medieval ; ja al començament del primer volum, en referir-se a les esglésies de Vitòria, mentre En Ponç deia només que eren «por lo regular grandes y de sólida construcción, en la manera que llamamos gótica»,⁵¹ Antoni Conca comentava pel seu compte :

«La maggior parte delle chiese sono grandi, e di quel genere di architettura chiamato *gotico*. Ciò non ostante, vi sono molte produzioni nelle tre nobili arti, eseguite da valenti professori dopo il felice loro risorgimento» (I, II). I amb la mateixa mentalitat havia dit en el pròleg que Itàlia era «il sacro ricetto de' venerandi monumenti dell'antichità, e produttrice di que' sublimi ingegni che fecero tornare in luce i be' giorni della Grecia» (I, II).

Els pocs moments en què ens dóna una impressió pròpia i personal és quan parla de València i de Catalunya, les úniques terres que ell coneixeria de prop abans de l'exili. I ho fa amb tal morositat amorosa, que prou deixa veure l'interès tot particular que hi sentia. Cosa ben característica de tots els nostres exiliats, aquest sentiment pre-romàntic per la terra i el paisatge més immediat, sempre en obres de caire netament setcentista i crític, i d'àmplia extensió hispànica.

Ja en la introducció anuncia que per a la descripció de la ciutat i del regne de València pensa que podrà aprofitar el viatge botànic de Cavanilles, tot just iniciat (I, XXVII), com realment se'n serví en el lloc corresponent del tom IV, on segueix també tot sovint els estudis arqueològics del comte de Lumières per a les terres valencianes, sempre amb grans elogis per a ambdós investigadors. Per a N'Antoni Conca,

50. Vid. F. ABBAD, *Antonio Ponz*, «Revista de ideas estéticas», 5 (Madrid 1947), 89-124.

51. *Viaje fuera de España*, I, i, 46.

malencònic i malaltís exiliat, a València «si respira un'aria pura, dolce e imbalsamata da' profumi che esalano gli alberi di agrumi di ogni sorta, i fiori dei giardini, le piante... Si può dire che la primavera sia la sola stagion dell'anno, e che la Natura abbia sparso a larga mano i suoi doni in quella contrada» (IV, 32-3). L'loa sempre que pot els pintors de l'escola valenciana, especialment Josep de Ribera, la valencianitat del qual es complau de remarcar (IV, 358 ss.); i manifesta els seus entusiasmes per sos compatricis Joan Andrés — el «chiarissimo e mio amicissimo signor Andres» (I, 208-9) — i Francesc Pérez i Bayer, de qui s'acontenta de dir :

«Credo superfluo di commendare il merito letterario del signor cavaliere Perez Bayer, attuale bibliotecario maggiore [de Madrid], parlando già in di lui lode i dotti suoi scritti assai più di quanto potessero fare i miei. Ma se le opere di sì onorato sapiente nome singolare gli hanno procacciato tra i più dotti dell'Europa, i generosi e quasi continui attestati di amore verso Valenza sua patria, lo dichiarano il cittadino più benemerito. Egli ha fondata una pubblica biblioteca in quella Università, donando ai suoi concittadini, con inaudito esempio, la sua propria, valutata più di 20.000 scudi, e continuando a spender tuttora per ingrandirla» (I, 218-9).

Finalment, no consent l'exiliat a passar en silenci la seva pròpia vila nadiua, deixada de banda per Antoni Ponç, i li consagra pietosament sis pàgines, amb notícies rebudes del seu parent don Fèlix de la Encina i amb llunyans records de la seva infantesa, que, com notava Pirandello, fan sempre engrandir la vera i petita realitat :

Situa Onteniente «tra due elevate colline, ha da un lato il fiume Cloriano e dall'altro una bella *vega* o pianura, la quale, mercè delle acque di esso, condotte per canali opportunamente e con molto ingegno disposti, sembra un delizioso giardino... Le strade..., per la suddetta natural posizione, sono irregolari, ma pulite, ben selciate e adorne di molte fontane e di buoni ed eleganti casamenti... Tanto la chiesa principale, intitolata a Santa Maria, quanto le altre, sono vaste, luminose, ben architettate ed adorne di opere di pennello e di scarpello.»

entre les quals figuren quadres de Joan de Joanes, de Cerezo, Ribalta, Espinosa, Borràs, Villanueva, Capuç, etc. (IV, 379-84).

Una de les poquíssimes impressions personals davant monuments artístics ens la dóna En Conca precisament a Poblet, entrelligant la visió artística amb el suport històric del monjo Jaume Finestres; prescindeix ara dels seus prejudicis anti-gòtics, i exclama sincerament :

«La facciata della chiesa... introduce in un gran portico, che precede il sontuoso tempio, costruito di pietre lavorate e diviso da tre ampie navate, che imprimono a prima giunta una sorte di rispetto e di ammirazione per la loro maestà e grandezza... Il dotto padre don Giacomo Finestres ha pubblicata, non ha molto, una compiuta *Storia* di questo monastero, la quale e per il buon ordine e per l'eleganza dello stile interessa eziandio i lettori che non sono cenobiti» (IV, 169-70).

A Tarragona, que descriu també *de visu* (IV, 171-2), reconeix, com per tot Catalunya, el mestratge arqueològic del doctor Josep Finestres, germà del monjo Jaume, de qui tant hauria sentit a parlar, sens dubte, als jesuïtes més lligats amb el cenacle cerverí. I a l'amistat amb Joan Andrés fa parella la de l'ex-jesuïta tarragoní Bonaventura Prats, de l'obra del qual, manuscrita i perduda, *Congetture su la poesia e su la musica degli antichi greci*, parla amb grans elogis (I, 167).

L'originalitat, però, més principal de l'obra d'Antoni Conca està en la distribució de la matèria. En Ponç havia descrit les diferents regions d'Espanya segons l'ordre amb què realment les havia recorregudes: després dels tres primers toms dedicats a Castella la Nova, descomptant la capital, consagrà el quart a València i el cinquè i sisè a Madrid; els dos següents ressegueixen els camins d'Extremadura, i el novè descriu només la ciutat de Sevilla; deixant la resta d'Andalusia per a més endavant, els altres tres comprenen Castella la Vella i Lleó, en el tretzè penetra ja en la Corona d'Aragó per Calataiub, Terol, Vila-real i Tarragona; Catalunya i el restant d'Aragó ocupen sengles volums, catorzè i quinzè, i els tres darrers, fins al divuitè, pòstum, fan conèixer el que mancava d'Andalusia, restant, però, per estudiar, com diguérem, el sud-est, tot el nord, les Balears i les Canàries.

Suposant que Antoni Conca hagués començat la seva tasca el 1788 — el 1787 acabava de publicar la seva primera obreta, i el 23 d'agost de 1790 ja tenia el primer volum gairebé enllestit⁵² —, en aquella data En Ponç havia ja publicat els quinze primers volums del *Viage de España* (1772-88), reeditat els tretze primers (1776-88), fet la tercera edició del primer i segon (1787-88), i imprès els dos toms del *Viage fuera de España* (1785). En morir l'any 1792 havien ja sortit els volums XVI i XVII (1791-92) i la tercera edició del III i IV (1789). El XVIII (1794) i la tercera edició del V i VI (1793) seran pòstums, impresos a cura del seu nebot Josep Ponç.

52. Llettra de Conca a Giulio Perini d'aquesta data, a la Biblioteca estense de Mòdena, autografoteca Campori.

L'exiliat, sempre que pogué, féu servir les darreres edicions, prenent tot sovint notícies de les afegidures més modernes. Ací donaré breument els llocs parallels de la *Descrizione odepórica* amb el *Viage* d'En Ponç, les cites del qual aniran en cursiva, amb indicació de toms, cartes i números marginals, per a facilitar-ne la confronta tant amb les antigues edicions del setcents, com amb la recentíssima de Casto María del Rivero;⁵³ però tingueu ben present que si Antoni Ponç és la font bàsica i principal de l'obra italiana, no és, com ja diguérem, l'única i exclusiva. Si no advertim res, es tracta del *Viage de España*; per al *Viage fuera de España* adoptem la sigla F.

TOM I (1793). Viatge de Baiona a Madrid (1-76), en sentit invers de F, I, i, 12-76. Per a l'illa dels Faisans o de la Conferència, omesa per En Ponç, segueix Bourgoing i Bowles (1-2). La descripció de Burgos (19-42) és treta de XII, ii-iv, i la dels orígens de l'Esgueva i del Pisuerga de XII, v, 1 i F, I, i, 27-30. Valladolid (43-63) correspon a XI, ii, 1-iv, 52; i el viatge de Fuensaldaña a Villagarcía per l'Espina (64-7), a XI, iv, 53-7. Parlant dels camps de Castella elogia la màquina de sembrar inventada per l'aragonès Locatelli, de què tracten Bowles i Talbot Dillon (71-3), i d'aquell escriptor anglès extreu la qualitat del terreny als envolts de Madrid (75-6).

Madrid: passeigs principals, porta d'Alcalà (77-84), de què parla Antoni Ponç en diferents passatges del tom V; palau del Buen Retiro, nou Palau Reial, Casa de Campo i El Pardo (81-171), descrits en el volum VI; principals esglésies, palaus, instituts de cultura (171-274), que ocupen tot el tom V del Viatge d'Espanya.

Itinerari Madrid-Toledo-Aranjuez-Madrid (245-333): és el mateix de I, i, 11-v, 71, amb les addicions del final; per a Conca el Greco és un «scultore, architetto e pittore di grido, nella cui scuola si formarono i chiari pennelli del Tristán e del Maino, avanti che degenerasse in mille stravaganze» (246-7); i li plau de recollir la notícia (297) que la invenció dels guardians nocturns dits «serenos», feta a Toledo pel corregidor don Gabriel Amando Salido, només havia estat imitada a la ciutat de València, segons F, I, i, 11, nota 1.

53. ANTONIO PONZ, *Viaje de España, seguido de los dos tomos del Viaje fuera de España*, preparación, introducción e índices adicionales de CASTO MARÍA DEL RIVERO (Madrid 1947), en un sol volum de LX-2041 pàgs. És llàstima que els índexs no siguin massa segurs: hi hem constatat la falta d'alguns noms geogràfics que certament figuren en l'obra, talment com Reus, sense comptar els noms de comarques.

Excursió a Mejorada, Loeches, Alcalà i Guadalajara (334-61), seguint *I*, vi-vii; insisteix sobretot en la col·lecció de Rubens a Loeches, actualment al Louvre i a la galeria Grosvenor House de Westminster.⁵⁴

TOM II (1793). De Madrid a l'Escorial (1-166) segons *II*, i-vi, i d'allà a Robledo, Valdeiglesias i Guisando (166-76) seguint la carta *vii*.

De Madrid al Paular (177-96) *X*, i i iii-iv, a la Granja (196-247) *X*, v, 5-vii, 18, a Balsaín i Riofrío (247-8) *X*, v, 1-4 i vii, 18, digressió sobre les ovelles merines (249-58) *X*, vii, 24-102, i visita de Segòvia (258-71) *X*, viii, on es complau a retreure el viatge de Caimo i les impressions de Navagero que verifica en l'edició veneciana del 1754 (259).

Viatge de Segòvia, per Cuéllar, Tudela de Duero (272-9) *XI*, i, 1-42, i Valladolid, a Palència (279-87) *XI*, v, 9-48, Carrión, Sahagún, León i Astorga (287-315) *XI*, vi, 1-98; i d'ací a Medina de Rioseco, Torde-sillas i Medina del Campo (315-23) *XII*, v, 1-87.

La descripció de Salamanca *XII*, vi-ix, on s'entreté molt a parlar de la Universitat, i la continuació del viatge per Alba de Tormes, Àvila, Ciudad-Rodrigo *XII*, x, i Las Batuecas *VII*, viii, 8-17, ve escrita en forma de lletra a don Ercole Calcagnini, marquès de Formigine (324-86), el qual, abans que li hagués arribat l'hora, havia demanat a Antoni Conca particulars notícies de Salamanca. Per a lloar la Universitat salmantina creu l'ex-jesuíta que n'hi ha prou de nomenar-ne un professor: «Questi si è il celebre D. Giovanni Melendez Valdez, il quale, coltivando la poesia, ci ha lasciate prove assai luminose de' singolari suoi talenti poetici, o prenda egli a trattare argomenti boscherecci, o teatrali, o lirici»; Giambattista Conti, parlant amb En Conca a Ferrara, li digué que Meléndez Valdés era «l'Anacreonte spagnuolo», i el mateix en pensava Joan Andrés (339).

TOM III (1795). De Madrid a Talavera, Guadalupe, Plasència i Yuste (1-47) *VII*, i-vi.

De Plasència a Còria, Càceres, Mèrida i Badajoz (48-88) *VIII*, i, 1-v, 24, on es deté principalment a parlar de l'arqueologia romana emeritense (70-82).

Continuació de Badajoz per Zafra i Llerena (89-91) *VIII*, v, 51-9 a Itàlica i Sevilla, exclusivament (91-2) *VIII*, vi, 7-36.

54. Vegeu les meves notes sobre *La colección pictórica Batllori de Orovio, «Analecta Sacra Tarraconensia», XVII (1944), 174-5.*

Viatge de Madrid a Cadis : a Ciudad-Real, Almadén i La Carolina (93-119) *XVI, i, 1-ii, 24*, on empra molt també els viatges de Bourgoing i de Bowles sobre la Mancha i les mines ; a Bailén, Andújar, Linares i Cazlona (119-23) *XVI, v; ii, 29-55; iii, 2-11* ; a Baeza, Úbeda i Jaén (127-43) *XVI, ii, 57-iv, 99* ; a Arjona *XVI, v, 2-4*, Martos i Porcuna *vi, 32-8* (143-8) ; i per Aldea del Río, Carpio, Bujalance, Montoro i Alcolea (149-51) *XVI, vi, 1-31 i 42-53*, a Còrdoba (151-93) *XVI, vii i XVII, i-iii*. Després es dirigeix per Fernán-Núñez, Écija, Luisiana i Carmona (193-211) *XVII, iv*, a Sevilla (212-80), a la qual dedicà Ponç tot el tom *IX* i part del *XVII* (*v, 1-35*). La descripció de les ruïnes d'Itàlica (280-7) es fa segons *VIII, vi, 11-23*, i la continuació del viatge a Xerès, Cadis i Santa Maria (288-347) segueix el *Viage de España, XVII, v, 36-94, vi, vii, i XVIII, i, 1-ii, 21*.

L'estudi de la resta d'Andalusia fins a Màlaga (348-83) recorre l'itinerari Medina-Sidònia, Gibraltar, Càrtama, que és l'invers del seguit per En Ponç, *XVIII, ii, 22-76*. En tractar de Gibraltar aprofita també la *Historia* d'Ignacio Pérez de Ayala i els viatges de Bowles i de Twiss. Fineix el volum III amb la descripció de Màlaga (383-401) *XVIII, v*, Antequera *XVIII, iv, 51-68*, Ronda *XVIII, iii, i* Arcos *XVII, vi, 32-6* (401-14). En la descripció de Ronda, Antoni Ponç havia seguit la que en donà Vicente Espinel en el seu *Marcos de Obregón* ; i Conca, despistat en aquest punt, diu molt seriosament que va ésser descrita amb tota cura per «il dotto Vicente Espinel» (407).

TOM IV (1797). El viatge de Madrid a Cuenca per Uclés i Huete (1-32) és fet en direcció contrària del seguit per En Ponç *III, i-vi*. Des de Cuenca, passant per Requena (24-32) *III, vii, 1-viii, 29*, continua l'ex-jesuïta cap a la seva ciutat de València (32-97) *III, x i IV, ii-vi*, on lloa càlidament la Universitat, la indústria i la cultura *IV, ix, 36-53*.

Abans de seguir cap a Catalunya, fa un excursus a Segorb (98-111) *IV, vii*.

Novament des de València, ressegueix Sant Miquel dels Reis (112-4) *IV, ix, 22-35*, el santuari de Santa Maria del Puig (115) *IV, ix, 21*, i Morvedre (115-46) *IV, viii, 1-ix, 15*, on examina sobretot les antiguitats romanes, servint-se no solament del degà Martí i d'En Ponç, sinó també de la més recent obra d'Enric Palos sobre el teatre i el circ de Sagunt, publicada a València just el 1793, i dels estudis del comte de Lumiares sobre la terrissa saguntina. Per Alcora i Vila-reial, on lloa

el nou pont de Bartomeu Ribelles sobre el Millars, segueix cap a Vinaròs i Ulldesona (146-56) *IV, ix, 16-19* i *XIII, v, 19-56*. Deixant Morella i el Maestrat, comença la descripció de Catalunya per Tortosa (156-66) *XIII, vi, 1-23*, Reus (166-8) *ib. 50-8*, i Poblet (168-70) *XIV, vi, 58-78*, per a detenir-se principalment a enumerar i descriure les antiguitats romanes de Tarragona (171-87) *XIII, vi, 31-73*:

«Questa siede sopra una collina, appiè della quale verso ponente scorre il fiume suddetto [el Francolí, Tulcis o Tucis], ed è bagnata dal mare verso levante e mezzogiorno... Se le antiche e moderne storie non ci parlassero delle grandezze, della popolazione, del potere, dell'estensione, delle ricchezze e delle altre prerogative che distinsero Tarragona nell'epoca della sua maggior gloria, ne sarebbero, a nostro credere, incontrastabili prove i superbi avanzi che ancor si mostrano» (171).

I d'allà, per Vilafranca, arriba a Barcelona.

Per a descriure la ciutat comtal (188-215) fa un bell resum del Ponç, *XIV, i, 1-iii, 20*, però per a parlar de la seva història emprà llargament les *Memorias* d'En Capmany, sobretot en el pertocant al Consolat de Mar, d'especial interès per a Itàlia. Seguint la línia de la costa, arriba fins a Girona i Olot *XIV, iii, 21-53*; i per a la comarca de Figueres i la Jonquera fa servir el viatge de Swinburne (216-33).

Retornant a Barcelona, va a Montserrat i Manresa passant per la Vall d'Hebron, Sant Cugat i Terrassa (234-45) *XIV, iii, 57-iv, 7*; i després s'endinsa (246-308) a través de Cervera i Lleida *XIV, iv, 8-v, 12* i *v, 64-vi, 88*, cap a Saragossa *XV, i, 1-iii, 44* i *iv, Calataiub XIII, iii, 53-72*, i Osca *XV, iii, 45-56*.

Des de Saragossa puja primer a Tarassona *XV, iii, 57-63*, per a continuar cap a Tudela, Pamplona, Roncesvalles i Baiona, seguint l'itinerari invers de *F, II, xii, 1-26* (309-21). Novament a la capital de l'Aragó, fa camí per Daroca *XV, vi, 5-16*, Sigüenza *XIII, i, 13-82*, Medinaceli i Huerta *XIII, iii, 1-53*, cap a Molina i Terol *ib. iv. (322-57)*.

Per tal de tenir ocasió de parlar de la seva vila nadiua, Ontinyent, completa la descripció del regne de València (358-98) per Gandia, Xàtiva (dita llavors San Felipe) i Fuente la Higuera *IV, x, 1-17*, afegint encara la comarca d'Alacant, Elx i Oriola, que manca en el Viatge d'En Ponç, i que ell pogué conèixer pels estudis de Lumières i per les referències d'altres viatgers.

Finalment retorna a l'Andalusia per a resseguir el camí de Màlaga a Granada, no fressat per En Ponç tampoc, però prou coneixedor a través

de Navagero, de Bermúdez de la Pedraza, de Bowles i de Fernando María de Bosarte (399-443).

Encara insinua, en acabar, que tal vegada hi afegirà un quint volum per a estudiar tota la gran part d'Espanya que la mort no permeté de resseguir a aquell curiós i rodamón arqueòleg, tan típic del segle XVIII, Antoni Ponç. Però ni menys En Conca tingué lleure de completar la seva *Descrizione odeporica della Spagna*, empresa tan sols pel desig «di renderci in qualche modo utili all'Italia, e di recarne alcun onore alla nostra patria, facendone a nostro potere o scoprire o rilevare i molti pregi delle bell'arti che fin ad ora non pare ch'abbian voluto o saputo riconoscere alcuni forestieri».

Certament que entre aquells viatges setcentistes i les excursions i divagacions romàntiques de Piferrer, de Quadrado i de Llorente hi ha una gran passa. Però aquesta els romàntics no l'haurien mai donada amb tanta fermesa si no era prenent l'embranchida ben segura des d'aquella minuciosa curiositat erudita del segle precedent.

MIQUEL BATLLORI

Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma.